

ЗБОРНИК НАРОДНОГ МУЗЕЈА – БЕОГРАД
RECUEIL DU MUSÉE NATIONAL A BELGRADE

XXIII / 2

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ
HISTOIRE DE L' ART
СЕПАРАТ / OFFPRINT

Драгана С. ПАВЛОВИЋ
ПРЕДСТАВЕ ВЛАСТЕЛИНКИ У СРПСКОМ ЗИДНОМ
СЛИКАРСТВУ У ДОБА НЕМАЊИЋА

Dragana S. PAVLOVIĆ
REPRESENTATIONS OF NOBLEWOMEN IN SERBIAN WALL PAINTING
OF THE NEMANJIĆ PERIOD

НАРОДНИ МУЗЕЈ
БЕОГРАД

MUSÉE NATIONAL
A BELGRADE

2018

Драгана С. ПАВЛОВИЋ

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

ПРЕДСТАВЕ ВЛАСТЕЛИНКИ У СРПСКОМ ЗИДНОМ СЛИКАРСТВУ У ДОБА НЕМАЊИЋА*

Сажетак: У српском сликарству у доба Немањића супруге приказаног племића добијале су значајно место у властеоским портретним целинама. У раду ће бити речи о размештају властелинки у оквиру групних властеоских представа тога периода, те о њиховим ставовима и гестовима, као и о њиховој одећи, инсигнијама и накиту. Детаљна анализа показује постојање знатних разлика у изгледу, кроју и украсима на хаљинама властелинки и појединих чланова њихових породица. Са друге стране, у већини случајева положај фигура властелинки, као и покрети тела и руку сличан је ставовима њихових супружника. Властеоске композиције представљају стога важан извор за проучавање инсигнија, накита и костима супруга представника српског властеоског слоја у 14. веку.

Кључне речи: представе властелинки, женски властеоски костим, властеоски накит, српско властеоско сликарство у доба Немањића

Представе властелинки у српском монументалном сликарству из времена Немањића сачуване су у оквиру властеоских портретских целина. Сликане су, једнако као у уметности Византије и земаља под њеним културним утицајем, уз своје мужеве и децу, како у доњој тако и у вишим зонама живописа, у различитим деловима храма, у простору наоса (жупаница Струја у Благовештенској цркви у Карану¹ и Доја у Земену²), припрата (војводи-

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Српска средњовековна уметност и њен европски контекст (ев. бр. 177036), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

- 1 И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд, 1994, 140, сл. у боји 5, 7; Д. Војводић, „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф* 31, 2006-2007, 146-147, сл. 8, 9.
- 2 Л. Мавродинова, *Земенската црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија, 1980, 190, 192; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 168.

ца Владислава у Кучевишту,³ Тихослава у Горњем Козјаку,⁴ деспотица Ана Марија у Леснову,⁵ супруга властелина Дабижива у Ваганешу,⁶ севастократорица Владислава и кнегиња Озра у Псачи⁷) и параклиса (деспотица Ана Марија у Светој Софији у Охриду),⁸ али и на фасадама црквених грађевина. О потоњем обичају, одраније добро познатом у византијској уметности, а у српској средини примењиваном у доба краља и цара Стефана Душана и Уроша, сведоче портрети супруге Јована Драгушина у Полошком,⁹ потом тепчине у Трескавцу¹⁰ и властелинке непознатог имена у Сушици,¹¹ као и кесарице Кали у Малом Граду на Преспи.¹²

У оквиру властеоских композиција у Србији у 14. веку, као и у другим срединама тог времена, властелинке су сликане у стојећем ставу, и то у полу-профилу (Тихослава у Горњем Козјаку¹³), те у благом окрету према патрону параклиса, Светом Јовану Претечи (деспотица Ана Марија у охридској Светој Софији¹⁴), или Богородици, патронки цркава у Карану и Малом Граду на Преспи (жупаница Струја¹⁵ и кесарица Кали¹⁶) и, знатно чешће чеоно окре-

- 3 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1, 8; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 34–35.
- 4 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 67, 107, 139, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На шрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, 16, сл. 2; *Исија*, „Црквата Свети Георги кај Горни Козјак, Штипско (Македонија)“, у: *Ниш и Византија* 13, Ниш, 2015, 312, сл. 14.
- 5 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 106, 159–160, сл. у боји 17; С. Габелић, *Манасијир Лесново. Исијорија и сликарство*, Београд, 1998, 169–172, Т. XLIII–XLIV, сл. 78–79.
- 6 Д. Војводић, „Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-мешохијски зборник* 5, 2013, 5–21, црт. 4, 6, сл. 10–12, 15.
- 7 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 21; С. Коруновски и Е. Димитрова, *Византијска Македонија. Исијорија на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје, 2006, 200, Т. 146.
- 8 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 158, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 9 Д. Павловић, „Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком“, *Зограф* 39, 2015, 109, сл. 2, 3 (са старијом литературом).
- 10 М. Глигоријевић, „Сликарство тепчије Градислава у манастиру Трескавцу“, *Зограф* 5, 1974, 48, 50; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 59, 65, 106, 113 (црт. 32), 165–166; С. Смолчић-Макуљевић, *Манасијир Трескавац*, Београд, 2013, 131 (сл. у боји), 217.
- 11 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 167, црт. 33.
- 12 S. Bogevska, *Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3, 6; Eadem, *Les églises rupestres de la région des lacs d' Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIIe siècle*, Turnhout, 2015, 383–389, fig. 67.
- 13 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На шрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.
- 14 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 15 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5.
- 16 Cf. S. Bogevska, „Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad“, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Wei-

нуте посматрачу (Марена и војводица Владислава у Кучевишту,¹⁷ тепчина у Трескавцу,¹⁸ властелинка на јужној фасади Сушице,¹⁹ супруга Дабижива у Ваганешу,²⁰ те кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи²¹). Судећи по сачуваној ликовној грађи, приказиване су најчешће са обема рукама у молитвеном обраћању, попут војводице Владиславе у Кучевишту (сл. 1),²² жупанице Струје у Карану (сл. 2),²³ тепчине у Трескавцу (сл. 4),²⁴ Тихославе у Горњем Козјаку,²⁵ деспотице Ане Марије у охридском параклису,²⁶ кесарице Кали у Малом Граду (сл. 7)²⁷ и Доје у Земену (сл. 5)²⁸. У случајевима када им је само једна рука подигнута у молитви, у другој држе модел своје задужбине (Марена у Кучевишту²⁹), те скиптар (деспотица Ана Марија у припрати Леснова³⁰ – сл. 3) или њоме чине гест нежности (кнегиња Озра милује по глави унука Уроша, а севастократорица Владислава десницом додирује главу најмлађег сина³¹ – сл. 6). Изузетно, обе руке је на главе своје деце положила властелинка непознатог имена у Ваганешу,³² док је са рукама прекрштеним

mar, 2011–2012, fig. 2, 3, 6; *Eadem, Les églises rupestres de la région des lacs d' Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Turnhout, 2015, fig. 67.

- 17 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зоираф* 16, 1985, сл. 1, 8; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 34–35.
- 18 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 131 (сл. у боји).
- 19 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 167, црт. 33.
- 20 Д. Војводић, „Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-међохијски зборник* 5, 2013, 7, црт. 4, сл. 10.
- 21 Уп. З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зоираф* 24, 1995, сл. 5; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 21; С. Корунски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.
- 22 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зоираф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35.
- 23 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5.
- 24 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 131 (сл. у боји).
- 25 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На шраповима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.
- 26 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 27 Cf. S. Bogevska, *Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3, 6; *Eadem, Les églises rupestres de la région des lacs d'Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Turnhout, 2015, fig. 67.
- 28 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 19; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83.
- 29 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зоираф* 16, 1985, сл. 8; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 34.
- 30 С. Габелић, *нав. дело*, 169, Т. XLIII, сл. 78.
- 31 Уп. З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зоираф* 24, 1995, сл. 5; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 21; С. Корунски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.
- 32 Д. Војводић, „Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-међохијски зборник* 5, 2013, 7, црт. 4, сл. 10.

је са рукама прекрштеним на грудима, тј. гестом којим се указује на приказ покојника представљена једино властелинка на јужној фасади у Сушици.³³

У оквиру појединих властеоских портретских целина приметна је разлика у висини фигура властелинки и њихових супружника. Наиме, приказивање мушкараца већих димензија од фигура њихових супруга имало је за циљ да укаже на старосну доб, те на њихов виши положај у породичној хијерархији, то јест да их истакне као најзначајније и најважније особе у ктиторским композицијама. Тако, у поређењу са представом деспота Јована Оливера на северном зиду лесновске приправе фигура његове супруге Ане Марије је нижа и, попут решења оствареног на портрету краљице Јелене представљене изнад ње, деспотица је насликана иза супруга.³⁴ Фигуре велможа Јована Драгушина у Полошком и кесара Новака у Малом Граду на Преспи такође су више у односу на фигуре њихових жена.³⁵ Штавише, у Малом Граду кесарица Кали нижа је и од ћерке Марије, а једнака је фигури сина Амиралиса, што је, по свему судећи, последица уклапања њеног лика у расположив простор.

И док су српски властелини различитих титула и звања у време Немањића готово редовно били одевени у каваде,³⁶ њихове супруге носиле су хаљине другачије искројене. Осим тога, њихове хаљине су, за разлику од мушких одора на којима се неретко опажају ноге до чланака, приметно дуже.³⁷ Са друге стране, властелинке су најчешће приказиване у костимима сличним онима њихових ћерки.³⁸ Дакле, рухо српских властелинки чинила су најчешће три одевна предмета: доња хаљина (кошуља), горња или главна хаљина и плашт.

Горња хаљина је обично дугачка, расечена спреда по читавој дужини или само до груди и затворена низом дугмади (војводица Владислава у Кучевишту³⁹ – сл. 1, деспотица Ана Марија у Леснову⁴⁰ – сл. 3, кнегиња Озра у Псачи⁴¹ – сл. 6, Доја у Земену⁴² – сл. 5). Хаљину истог кроја понела је и кесарица Кали у Малом Граду (сл. 7), с том разликом што је у овом случају заправо

33 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 167, црт. 33.

34 С. Габелић, *нав. дело*, 167, 171, Т. XLIV, сл. 78.

35 За наведене примере уп. Д. Корнаков, *Полошки манастир Свети Ђорђе*, Скопје, 2006, 31, 38, 45; S. Bogevska, "Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad", in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3, 6; Eadem, *Les églises rupestres de la région des lacs d'Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Turnhout, 2015, fig. 67.

36 О каваду као најраспрострањенијој властеоској хаљини видети у: Д. Војводић и Д. Павловић, „Црква Тамница код Ајноваца у позном средњем веку“, *Косовско-меџохијски зборник* 6, 2015, 44–45, нап. 121 (са наведеном литературом).

37 Д. Војводић, „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф* 31, 2006–2007, 147, нап. 105 и 106.

38 Д. Павловић, „Портрети деце у српском властеоском сликарству у доба Немањића“, у: *Ниш и Византија* 16, Ниш, 2018, 86–88.

39 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35; Б. Поповић, *Костим и инсијније српске властеле у средњем веку I–II* (магистарски рад), Београд, 2006, 37 (II том).

40 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII; Б. Поповић, *нав. дело*, 46 (II том).

41 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146; Б. Поповић, *нав. дело*, 54 (II том).

42 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 168, сл. у боји 19; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83.

реч о основној хаљини.⁴³ Основну хаљину, али у виду једноставне дугачке хаљине без предњег разреза носи тепчина на западној фасади параклиса у манастиру Трескавцу⁴⁴ (сл. 4), а рухо са предњим разрезом жупаница Струја⁴⁵ (сл. 2). У неким ретким случајевима, као што показује пример деспотице Ане Марије у Претечином параклису у Светој Софији у Охриду, властелинке су одевене у хаљину која је по кроју веома слична мужевљевој, али прилагођена грађи женске особе. У питању је хаљина трапезоидног облика, отворена од струка наниже, са кратким рукавима који у задњем делу имају продужетке и падају испод струка.⁴⁶ Најзад, важно је истаћи да се по хаљини нарочитог кроја, уској у горњем и широкој у доњем делу, односно набораној од појаса наниже, са необичним широким украсним нашивком плаве боје који обухвата струк, портрет севастократорице Владиславе у Псачи (сл. 6) издваја од свих поменутих примера⁴⁷

Горње или основне женске хаљине кројене су без рукава (Тихослава у Горњем Козјаку⁴⁸) или са рукавима који могу бити кратки (супруга Јована Драгушина у Полошком⁴⁹) или дугачки. У потоњем случају они су уски и равно завршени (војводица Владислава у Кучевишту⁵⁰ – сл. 1 и тепчина у Трескавцу⁵¹ – сл. 4) или широки и лепезасти (деспотица Ана Марија у Леснову⁵² – сл. 3). Понекад су дугачки рукави просечени до рамена и падају низ леђа (кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи).⁵³ Изузетно, као на портрету деспотице Ане Марије у охридском параклису, кратки рукави хаљине падају испод струка и у задњем делу имају продужетке чији су крајеви украшени крзном.⁵⁴

43 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 177; Б. Поповић, *нав. дело*, 57 (II том).

44 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); Б. Поповић, *нав. дело*, 49 (II том); С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 217.

45 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5; Б. Поповић, *нав. дело*, 39 (II том).

46 Б. Поповић, *нав. дело*, 44 (II том). Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Майице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.

47 Б. Поповић, *нав. дело*, 54 (II том). Уп., на пример З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.

48 Б. Поповић, *нав. дело*, 55 (I том). Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На играјовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.

49 Б. Поповић, *нав. дело*, 56 (I том). Уп. и Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45.

50 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35.

51 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); Б. Поповић, *нав. дело*, 49 (II том).

52 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII; Б. Поповић, *нав. дело*, 46 (II том).

53 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146; Б. Поповић, *нав. дело*, 53–54 (II том). Такве рукаве имају, на пример, ктиторка у Калотину и Доњој Каменици; G. Gerov and A. Kirin, „New Data on the Forteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina“, *Зограф* 23, 1993–1994, fig. 13; Д. Фрфулановић, *Живойис наоса Бојородичине цркве у Доњој Каменици* (магистарски рад), Београд, 2015, 51, сл. у боји 3.

54 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Майице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14; Б. Поповић, *нав. дело*, 44 (II том).

Испод горње хаљине властелинке су понекад носиле *доњу хаљину* од које су на представама видљиви најчешће само рукави, и то у пределу од шака до лактова (деспотица Ана Марија у охридском параклису)⁵⁵ или до рамена (Тихослава у Горњем Козјаку,⁵⁶ супруга Јована Драгушина у Полошком,⁵⁷ кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи⁵⁸ – сл. 6). Ти рукави били су или широки и лепезасти (Тихослава у Горњем Козјаку⁵⁹) или, чешће, уски и равно завршени (деспотица Ана Марија у охридском параклису,⁶⁰ супруга Јована Драгушина у Полошком,⁶¹ кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи⁶² – сл. 6). Они су у неким случајевима једнобојни (деспотица Ана Марија у охридском параклису⁶³), а у другим украшени разноврсним мотивима: осмолатичним цветовима (супруга Јована Драгушина у Полошком⁶⁴) или ромбоидним пољима у којима су тролатични орнаменти (кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи⁶⁵ – сл. 6). Рукави су обрубљени најчешће једноструком украсном траком. Изузетно, као на портрету кесарице Кали у Малом Граду (сл. 7), рукави хаљине су решени на истоветан начин као на портрету њеног супруга кесара Новака, односно имају више редова наруквица: три хоризонталне златне оптоке спојене четвртном, вертикално постављеном.⁶⁶

Преко хаљина супруге српских племића носиле су дугачке *ојрџаче*. Судећи по сачуваним примерима, тај чест, мада не неизоставни одевни предмет био је затворен испод врата копчом различитих облика и величина и обру-

- 55 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, *нав. дело*, сл. 14.
- 56 Б. Поповић, *нав. дело*, 55 (I том). Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На иџрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.
- 57 Б. Поповић, *нав. дело*, 56 (I том). Уп. и И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 37; Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45.
- 58 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зоџраф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.
- 59 Б. Поповић, *нав. дело*, 57, 124 (I том). Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 4; З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На иџрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.
- 60 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Маџице срџске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 61 Уп. Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45; Б. Поповић, *нав. дело*, 42 (II том).
- 62 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зоџраф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.
- 63 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Маџице срџске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 64 Б. Поповић, *нав. дело*, 55–56 (I том). Cf. и И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 11, црт. 37; Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45.
- 65 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зоџраф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.
- 66 Б. Поповић, *нав. дело*, 57–58 (II том). Cf. S. Bogevska, “Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad”, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3, 6; *Eadem*, *Les églises rupertres de la région des lacs d’Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVe siècle*, Turnhout, 2015, fig. 67.

бљен тракама (жупаница Струја у Карану⁶⁷ – сл. 2, деспотица Ана Марија у Леснову⁶⁸ – сл. 3 и тепчина у Трескавцу⁶⁹ – сл. 4), а тек понекад пребачен преко рамена без копчања (војводица Владислава у Кучевишту⁷⁰ – сл. 1).

Боја хаљина српских властелинки, судећи по сачуваној ликовној грађи, у највећем броју случајева је пурпурна, односно црвена, светлије или тамније нијансе, дакле, најчешће као и боја одеће њихових супружника, властелина носиоца различитих титула.⁷¹ О том обичају сведоче портрети жупанице Струје у Карану⁷² (сл. 2), супруге Јована Драгушина у Полошком,⁷³ те деспотице Ане Марије у охридском параклису и Леснову⁷⁴ (сл. 3), кнегиње Озре и севастократорице Владиславе у Псачи⁷⁵ (сл. 6), као и Доје у Земену⁷⁶ (сл. 5). Разлике у боји између хаљина властелинки и одеће њихових супруга знатно су ређе и уочавају се на представама племкиња у Горњем Козјаку, Трескавцу и Малом Граду на Преспи. За разлику од црвених костима кесарице Кали у потоњем споменику и Тихославе у Горњем Козјаку, те зелене хаљине тепчине на западној фасади параклиса уз јужни део трескавачког храма, одора њихових супружника је другачије боје: ктитор у Горњем Козјаку је у тамноплавој хаљини, док су тепчија у Трескавцу и кесар Новак у Малом Граду у кавадима црвене и плаве боје.⁷⁷

Украс горњих или основних хаљина, те доњих хаљина, као и плашта српских властелинки састојао се од драгог камења, бисера и различитих орнамената. Тако површину хаљина прекривају разноврсни мотиви: двоглави орлови у медаљонима (деспотица Ана Марија у охридском параклису и Леснову⁷⁸ – сл. 3 и кесарица Кали у Малом Граду⁷⁹ – сл. 7), кругови унутар којих

67 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5.

68 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII.

69 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); Б. Поповић, *нав. дело*, 49 (II том); С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 217.

70 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35.

71 Црвена је била најчешћа боја хаљине властелина вишег и нижег достојанства, иако је према опису одеће византијских достојанственика у спису Псеудо-Кодина, рухо од тканине те боје било намењено првенствено великашима највишег ранга. О томе са примерима: Д. Војводић и Д. Павловић, *нав. дело*, 46–47.

72 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5.

73 Б. Поповић, *нав. дело*, 55–56 (I том). Сф. и И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 11; Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45.

74 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII; Б. Поповић, *нав. дело*, 44, 46 (II том).

75 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 21; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.

76 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 168, сл. у боји 19.

77 За поменуте примере в. Б. Поповић, *нав. дело*, 49 (II том); З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На илустрацијата Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2; S. Vogevska-Carupano, *Les églises rupestres de la région des lacs d' Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Turnhout, 2015, 385, 387.

78 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14; Б. Поповић, *нав. дело*, 44, 46 (II том).

79 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 177; Б. Поповић, *нав. дело*, 57 (II том).

су фантастичне животиње (војводица Владислава у Кучевишту⁸⁰ – сл. 1), те врежасте орнаменти са птицама (жупаница Струја у Карану⁸¹ – сл. 2) или пак вертикалне златне траке украшене бисерима (севастократорица Владислава у Псачи⁸² – сл. 6). Обрубне траке свих ивица хаљине и бордуре огртача декорисане су различито: драгим камењем и бисерима (Ана Марија у Леснову⁸³ – сл. 3) или само нискама бисера (Ана Марија у охридском параклису⁸⁴). Осим поменутих украсних трака, најраскошније декорисаним у српском сликарству XIV века, на оптокама су могли бити извезени скромнији украси, попут златних и зелених врежастих орнамената на представама војводице Владиславе у Кучевишту⁸⁵ (сл. 1), жупанице Струје у Карану⁸⁶ (сл. 2), севастократорице Владиславе у Псачи⁸⁷ (сл. 6) и кесарице Кали у Малом Граду⁸⁸ (сл. 7) или цикцак орнаменти са тачкама као код Доје у Земену⁸⁹ (сл. 5).

И док су у српском сликарству XIV века сачуване само четири представе велможа са венцем на глави, најсвечанијом инсигнијом и спољашњом ознаком титула деспота, севастократора, а у појединим периодима и кесара,⁹⁰ супруге српских властелина су, независно од мужевљеве титуле, носиле различите врсте оглавља. Наиме, оне су готово редовно на портретима представљане са *крунама*, *венцима* или *йочелицама* на глави. Раскошне *круне* понела је деспотица Ана Марија у Леснову (сл. 3) и параклису Светог Јована Крститеља у цркви Свете Софије у Охриду. Реч је о отвореним, зупчастим крунама украшеним низовима бисера и драгим камењем црвене и плаве боје, с том разликом што је круна из Леснова висока, а она из

-
- 80 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35; Б. Поповић, *нав. дело*, 36 (II том).
- 81 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5; Б. Поповић, *нав. дело*, 39 (II том).
- 82 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146; Б. Поповић, *нав. дело*, 53–54 (II том).
- 83 С. Габелић, *нав. дело*, Т. XLIII; Б. Поповић, *нав. дело*, 46 (II том).
- 84 Уп. Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.
- 85 З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, сл. 1; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 35.
- 86 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5; Б. Поповић, *нав. дело*, 39 (II том).
- 87 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146; Б. Поповић, *нав. дело*, 53–54 (II том).
- 88 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 177; Б. Поповић, *нав. дело*, 57 (II том).
- 89 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 168, сл. у боји 19; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83; Б. Поповић, *нав. дело*, 50 (II том).
- 90 Реч је о портретима Јована Оливера у наосу Леснова и параклису Светог Јована Претече у Светој Софији у Охриду, те Јована Драгушина на некадашњој западној фасади Полошког, као и непознатог властелина у Ајновцима; С. Габелић, *нав. дело*, 114, Т. I; Д. Војводић, „Владарски портрети српских деспота“, у: *Манасџир Ресави. Историја и уметности*, Деспотовац, 1995, 86, нап. 81; *Истии*, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14; Д. Павловић, „Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком“, *Зограф* 39, 2015, сл. 4; Д. Војводић и Д. Павловић, *нав. дело*, 40–43, црт. 10а, сл. 23.

Охрида плића и шира.⁹¹ Осим поменуте деспотице, са крунама, различитим по украсу, изгледу горњих ивица и начину на који су оне изведене, сликане су и властелинке са нижим титулама. Тако је оглавље на портрету војводице Владиславе у Кучевишту (сл. 1) и жупанице Струје у Карану (сл. 2) трапезоидног облика,⁹² код севастократорице Владиславе у Псачи (сл. 6) оно има кринолике испусте,⁹³ док је круна тепчине насликане на западној фасади параклиса у манастиру Трескавцу у форми лепезе (сл. 4).⁹⁴ Са *венцем* у облику хоризонталног обруча украшеног бисерима и драгим камењем приказане су супруга Јована Драгушина и кесарица Кали (сл. 7).⁹⁵ И док је на портрету поменуте кесарице оглавље у облику обруча са три полукружне плочице,⁹⁶ на портрету властелинке у Полошком венцу је без лукова и зупчасто се завршава.⁹⁷ Осим поменутих украса за главу, властелинке су носиле понекад *кају* (Доја у Земену – сл. 5)⁹⁸, *йочелицу* (кнегиња Озра у Псачи – сл. 6)⁹⁹ или пак *мараме*, које су им покривале косу и падале на рамена или низ леђа (војводица Владислава и Марена у Кучевишту,¹⁰⁰ деспотица Ана Марија у охридском параклису)¹⁰¹, а често су прекривале и врат (жупаница

91 С. Габелић, *нав. дело*, 171, Т. XLIII; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.

92 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5, 7; Д. Војводић, „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф* 31, 2006–2007, 146–147, сл. 8, 9; С. Корунски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 128.

93 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5, 13; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 21, 23.

94 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 113 (црт. 32); С. Смолчић-Макуљевић, *нав. дело*, 217.

95 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 177; Б. Поповић, *нав. дело*, 57–58 (II том). Cf. и S. Bogevska, *Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad*, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3.

96 Такав облик венца на глави кесарице Кали навео је истраживаче на претпоставку да он личи на оглавље какво носе севастократори: Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд, 1953, 56; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 177.

97 Уп. Д. Корнаков, *нав. дело*, 31, 38, 45.

98 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 168, сл. у боји 19; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83.

99 Cf. З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 11. О почелици као врсти накита постављаном преко чела властелинки видети у: Б. Радојковић, *Накић код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, 34–35; V. Bikić, *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Београд, 2010, 33–38; Б. Радојковић, „Накит“, у: *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд, 1999, 430 (где је забележено да севастократорица Кали на портрету у Малом Граду на Преспи има почелицу. Реч је, међутим, о венцу). Пример почелице у виду траке украшене бисерима, црвеним и плавим драгим камењем на портрету кнегиње Озре у Псачи је нарочито значајан будући да се, уз почелицу на представи ктиторке у Доњој Каменици, убраја међу ретке примере приказивања овог оглавља у зидном сликарству. Пример из Доње Каменице, уз претпоставку да је са почелицом била представљена и ћерка ктиторке видети у: Д. Фрфулановић, *нав. дело*, 55–56, црт. 1, 2, сл. у боји 4.

100 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 34–35; С. Корунски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 128.

101 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, црт. 39, сл. црно-бела 53; Д. Војводић, „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Мајице српске за ликовне уметности* 38, 2010, сл. 14.

Струја у Карану,¹⁰² Тихослава у Горњем Козјаку,¹⁰³ кнегиња Озра у Псачи,¹⁰⁴ властелинка у Ваганешу¹⁰⁵ и кесарица Кали у Малом Граду¹⁰⁶). По начину ношења и броју, истичу се мараме на представи севастократорице Владиславе у Псачи (сл. 6) и портрету Доје у Земену (сл. 5). У првопоменутом примеру вео не прекрива косу и врат, већ је прикачен за горњу ивицу круне и пада низ леђа,¹⁰⁷ док су у другопоменутом примеру насликана два бела вела: један декорисан пругама, прикачен за горњу ивицу капе и пада низ леђа, док је други без украса, причвршћен за доњи део капе и пада на груди.¹⁰⁸

Важан део украса глава српских властелинки биле су и *наушнице*,¹⁰⁹ а судећи по сачуваним властеоским представама, омиљене су биле наушнице у облику полумесеца, тзв. лунуласте минђуше.¹¹⁰ То су крупне наушнице које се, у зависности од тога да ли им је површина у облику засеченог круга или имају купасте или цевасте украсе по доњој ивици, деле на две скупине: лунуласто-округле и лунуласто-зракасте (или лепезасте). Било у једном, било у другом облику, а најчешће веома раскошно украшене бисерима и драгим камењем, наушнице су приказане на представама војводице Владиславе у Кучевишту (сл. 1), жупанице Струје у Белој цркви каранској (сл. 2), супруге Јована Драгушина у Полошком и деспотице Ане Марије у Леснову (сл. 3).¹¹¹ Са друге стране, о обичају ношења неких других типова наушница сведочи портрет севастократорице Владиславе у Псачи (сл. 6), насликане с висећим наушницама сачињеним од крупног овалног камена окруженог бисерима закаченим за уши златним алкама.¹¹² Супруга Дабижива у Ваганешу такође

102 И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 5.

103 З. Расолкоска-Николовска, „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На џрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Београд, 2011, сл. 2.

104 Уп., на пример, З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 11.

105 Д. Војводић, „Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-метохијски зборник* 5, 2013, 6, црт. 4, сл. 10, 11.

106 Б. Поповић, *нав. дело*, 57 (II том). Cf. S. Bogevska, “Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad”, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3.

107 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, сл. 5, 13; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 21, 23. На сличан начин мараму носи супруга ктитора у Калотину; G. Gerov and A. Kirin, *op. cit.*, fig. 3, 13.

108 Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 19; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83.

109 О наушницама и њиховој типологији видети у: Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 106–110, 143–157; Б. Радојковић, *Накиј код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, 40–41, 83–85, 96–98, 133–141, 211–215, 245–250; *Иста*, „Накиј“, у: *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић и Р. Михалчић, Београд, 1999, 428–429 и нарочито: V. Vikić, *нав. дело*, 39–78.

110 Овај тип наушница видети у: V. Vikić, *нав. дело*, 49–54.

111 Наведене примере видети у: З. Расолкоска-Николовска, „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, 45, сл. 1, 6; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 135, 140–141, 148, 160, сл. у боји 5, 11, 17, сл. црно-бела 19; С. Табелић, *нав. дело*, 171, Т. XLIII; Б. Поповић, *нав. дело*, 36, 39, 41, 46 (II том); V. Vikić, *нав. дело*, 53, сл. 26.

112 З. Расолкоска-Николовска, „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, 47; Б. Поповић, *нав. дело*, 121–122 (I том), 53 (II том). Уп. З. Расолкоска-Николовска, *нав. дело*, сл. 13; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 21, 23; С. Коруновски и Е. Димитрова, *нав. дело*, Т. 146.

је приказана са висећим наушницама од ружичастог камена, украшене са по два бисера. Данас су оне због знатног оштећења фреске једва видљиве на њеном левом уху, те се не може дати прецизан опис њиховог првобитног изгледа.¹¹³ Ваља напоменути да на представама властелинке Доје у Земену (сл. 5) и кесарице Кали у Малом Граду на Преспи (сл. 7) нема наушница. Ипак, стиче се утисак да поменуте властелинке носе ту врсту накита јер су око њихових ушију насликане, као завршетак препендулија причвршћених за оглаваља, троструке, односно двоструке ниске бисера.¹¹⁴

Најзад, требало би указати на обичај ношења још неких врста накита и појединих властеоских инсигнија, као и присуство других ознака достојанства на представама српских властелинки. Наиме, племкиње у српском сликарству у доба Немањића, за разлику од супруга властелина различитог ранга у другим средњовековним срединама, нису сликане са разноврсним накитом. Заправо са *ојрлицом* и *јрсјењем* приказана је једино супруга Јована Драгушина у Полошком.¹¹⁵ И док је огрлица припијена уз властелинкин врат и украшена једноструким редом бисера са три плава драга камена, по један прстен чији је облик тешко одредити услед оштећења фреске, краси мали прст њене десне и леве руке.¹¹⁶ Насупрот томе, лик те властелинке, као и портрет деспотице Ане Марије у припрати Леснова, за разлику од, на пример, припадника византијске и бугарске високе властеле обележен је нимбом. Штавише, поменута деспотица понела је и *жезло* – инсигнију

113 Д. Војводић, „Српски властеоски портрети и киторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-мејхохијски зборник* 5, 2013, 6–7, црт. 4, сл. 11.

114 Б. Поповић, *нав. дело*, 122 (I том), 50, 57 (II том). Уп. И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, сл. у боји 19, сл. црно-беле 84–85; Л. Мавродинова, *нав. дело*, сл. 83; S. Bogevska, “Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad”, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, fig. 2, 3.

115 Уп. Д. Корнаков, *нав. дело*, 38, 45; Д. Павловић, „Питање киторства цркве Светог Ђорђа у Полошком“, *Зограф* 39, 2015, сл. 2–3. О огрлицама као важном делу накита, њиховим облицима и начину ношења видети у: Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 110–114; Б. Радојковић, *Накић код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, 41–43, 155–157, 229; V. Bikić, *нав. дело*, 78–81. Прикази огрлице на властеоским портретима нису чести. Понеле су их, на пример, супруга племића Константина и властелинка Арета у Станичењу, као и супруга и ћерка китора у Доњој Каменици. Наведене примере видети у: М. Поповић и др., *Црква Светиој Николе у Станичењу*, Београд, 2005, 90, 92, сл. 35–39; Б. Поповић, *нав. дело*, 42, 75–76 (II том); Д. Фрфулановић, *нав. дело*, 48, 56. О прстењу као врсти накита видети у: Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 117–118, 158–173; Б. Радојковић, *Накић код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд, 1969, 43, 90–94, 106–131, 170–210, 243–245; *Истиа*, „Прстен“, у: *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд, 1999, 600–602; V. Bikić, *нав. дело*, 89–112.

116 Са прстењем је насликан и њен супруг, Јован Драгушин, а у научној литератури забележено је присуство различитог броја прстења на рукама властеоског брачног пара у Полошком. Према мишљењу појединих истраживача, Јован Драгушин и његова супруга имају по један прстен, и то: властелин на десној, а властелинка на левој руци (Ц. Грозданов и Д. Ђорнаков, „Историјски портрети у Полошком I“, *Зограф* 14, 1983, 66, сл. 1, 4, 5; Ц. Грозданов и Д. Ђорнаков, „Историјски портрети у Полошком II“, *Зограф* 15, 1984, сл. 1; Радојковић, *Прсиен*, 601; Д. Корнаков, *нав. дело*, 35), док други тврде да они носе по два прстена на обе руке (И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 148, сл. 11; Б. Поповић, *нав. дело*, 122 (I том), 41–42 (II том); Д. Павловић, „Питање киторства цркве Светог Ђорђа у Полошком“, *Зограф* 39, 2015, 110, сл. 2–4). Фотографије које јасно потврђују потоње мишљење, тј. присуство по једног прстена на десној руци Јована Драгушина и његове супруге и по једног на њиховој левици видети у: Д. Корнаков, *нав. дело*, 38, 45; Д. Павловић, *нав. дело*, сл. 3–4.

властеле и ознаку њихове моћи.¹¹⁷ Са друге стране, слично решењима у византијском и бугарском средњовековном сликарству, *йојас* – саставни део одеће средњовековног племства и важна властеоска инсигнија – изостао је и са представа српских властелинки из времена Немањића.¹¹⁸

Претходно размотрени прикази властелинки у српској средини у доба Немањића, а реч је о дванаест портретских целина, показали су да су оне готово редовно сликане уз своје мужеве и децу, у различитим деловима храма, у простору наоса и припрата, или на фасадама црквених грађевина. Представљане су фронтално, те благо окренуте удесно и улево или у полу-профилу, а најчешће са једном или обе руке уздигнуте у молитви. У целини посматрано, положај фигура, покрети тела и руку на портретима властелинки сличан је ставовима у којима су приказивани њихови мужеве. Такође, примена одређених ставова и гестова на портретима властелинки зависила је од природе слике и њеног смисла. Уколико су приказане као ктиторке или пак преминуле особе, њихове фигуре се у односу на остале ликове издвајају моделом задужбине у руци (Марена у Кучевишту) и приказивањем прекрштених руку на грудима (властелинка у Сушици). Најзад, покретима руку исказиване су и емоције портретисаних (кнегиња Озра и севастократорица Владислава у Псачи, властелинка у Ваганешу). Разлика у висини мушких и женских властеоских фигура, као на композицијама у припрати Леснова, те некадашњој западној фасади у Полошком и западној фасади у пећинском храму у Малом Граду на Преспи, последица је различитих узраста велможа и њихових супруга, те њиховог угледа и положаја у породичној хијерархији, али и расположивог простора. И док су само понеки угледни српски племићи приказивани са венцима на главама, властелинке, по правилу, носе разне врсте оглавља. Заправо, супруге српских племића посвећивале су нарочиту пажњу украшавању главе. Осим тога, представе властелинки важно су сведочанство о изгледу накита, тачније наушница различитог облика које су оне носиле. Имајући у виду сачуване представе племкиња, може се закључити да је ореол красио њихове ликове без неког правила, односно да је и сликан и изостављан приликом представљања једне исте особе, као што показују портрети деспотице Ане Марије у припрати Леснова и у Претечинском параклису у охридској Светој Софији.¹¹⁹

117 Скиптар, додуше, знатно оштећен, приказан је и у десници њеног супруга, деспота Јована Оливера; И. М. Ђорђевић, *нав. дело*, 159–160, сл. у боји 17; С. Габелић, *нав. дело*, 169, Т. XLIII–XLIV.

118 Изузетно, властелинка у Станичењу представљена је с појасом; М. Поповић и др., *нав. дело*, 95 (сл. 41), 107–108. На представама племкиња у српском средњовековном сликарству појасеви се јављају тек у XV столећу, и то на портрету Вукосаве у Руденици и властелинке непознатог имена у Јошаници; Т. Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића, књиге I и II*, Београд, 2016, 79, 192 (књига II).

119 Спорадично приказивање нимбова око глава припадника српског властеоског staleжа видети у: Д. Војводић и Д. Павловић, *нав. дело*, 43–44.

Сачувани ликовни материјал указује на постојање знатних разлика у изгледу, кроју и украсима на хаљинама властелинки и појединих чланова њихових породица. Рухо властелинки чиниле су углавном доње и горње хаљине и огртачи ношени преко њих. Једнако као у уметности византијског света и на српским властеоским композицијама одећа племкиња разликује се од одора њихових мужева, док је, са друге стране, она врло слична хаљинама њихових женских потомака. Разлике у изгледу одеће између властелинки и њихових супружника, осим у, готово, по правилу, присуству појаса на мушким и његовог одсуства на женским хаљинама, опажају се у дужини будући да су мушке хаљине редовно краће од женских. Насупрот томе, боја хаљина властелинки није била условљена кројем одоре и друштвеним рангом њихових мужева. У највећем броју случајева, српске племкиње су представљане у костимима црвене боје, што је уједно била боја која је доминирала у одећи њихових супружника. Надаље, сличност одоре властелинки са одећом ћерки опажа се у кроју хаљина, те врсти мотива на тканинама, па чак и обрубним тракама. Сходно наведеном, портрети властелинки у српском средњовековном сликарству у доба Немањића представљају прворазредни документ о физичком изгледу, именима и њиховим титулама. Уједно, важан су и незаобилазан извор за проучавање инсигнија, накита и властеоске ношње тога периода.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bikić, Vesna. *Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe*, Arheološki institut, Beograd, 2010.
- Bogevska, Saška. "Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: The case of Mali Grad", in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., Böhlau, Wien, Köln et Weimar, 2011–2012, 355–367.
- Bogevska-Capruano, Saška. *Les églises rupestres de la région des lacs d' Ohrid et de Prespa milieu du XIIIe-milieu du XVIe siècle*, Brepols, Turnhout, 2015.
- Војводић, Драган. „Владарски портрети српских деспота“, у: *Манастир Ресава. Историја и уметности*, Народна библиотека „Ресавска школа“, Деспотовац, 1995, 65–95.
- Војводић, Драган. „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф* 31, 2006–2007, 135–151.
- Војводић, Драган. „Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности“, *Зборник Маџице српске за ликовне уметности* 38, 2010, 35–77.
- Војводић, Драган. „Српски властеоски портрети и ктиторски натписи у Богородичиној цркви у Ваганешу“, *Косовско-меџохијски зборник* 5, 2013, 1–21.
- Војводић, Драган и Павловић, Драгана. „Црква Тамница код Ајноваца у позном средњем веку“, *Косовско-меџохијски зборник* 6, 2015, 9–60.
- Габелић, Смиљка. *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Стубови културе, Београд, 1998.
- Gerov, Georgi and Kirin, Asen. "New Data on the Fourteenth-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina", *Зограф* 23, 1993–1994, 51–64.
- Глигоријевић, Мирјана. „Сликарство тепчије Градислава у манастиру Трескавцу“, *Зограф* 5, 1974, 48–51.
- Грозданов, Цветан и Ђорнаков, Димитар. „Историјски портрети у Полошком I“, *Зограф* 14, 1983, 60–66.
- Грозданов, Цветан и Ђорнаков, Димитар. „Историјски портрети у Полошком II“, *Зограф* 15, 1984, 85–93.
- Ђорђевић, М. Иван. *Зидно сликарство српске власице у доба Немањина*, Филозофски факултет, Београд, 1994.
- Ковачевић, Јован. *Средњовековна ношња балканских Словена*, Научна књига, Београд, 1953.
- Ќорнаков, Димитар. *Полошки манастир Свети Ђорџи*, Матица, Скопје, 2006.
- Коруновски, Сашо и Димитрова, Елизабета. *Византијска Македонија. Историја на уметности на Македонија од IX до XV век*, Просветно дело, Скопје, 2006.
- Мавродинова, Лиљана. *Земенската црква. Историја, архитектура, живопис*, Български художник, Софија, 1980.

- Павловић, Драгана. „Питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком“, *Зограф* 39, 2015, 107–114.
- Павловић, Драгана. „Портрети деце у српском властеоском сликарству у доба Немањића“, у: *Ниш и Византија* 16, Град Ниш итд., Ниш, 2018, 77–91.
- Поповић, Бојан. *Косџим и инсигније српске властеле у средњем веку I–II* (магистарски рад), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2006.
- Поповић, Марко и др. *Црква Свештої Николе у Сџаничењу*, Археолошки институт, Београд, 2005.
- Радојковић, Бојана. *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Музеј Примењене уметности, Београд, 1969.
- Радојковић, Бојана. „Накит“, у: *Лексикон српскої средњег века*, прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999, 427–432.
- Радојковић, Бојана. „Прстен“, у: *Лексикон српскої средњег века*, прир. С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Knowledge, Београд, 1999, 600–602.
- Расолкоска-Николовска, Загорка. „О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту“, *Зограф* 16, 1985, 41–53.
- Расолкоска-Николовска, Загорка. „О историјским портретима у Псачи и времену њиховог настанка“, *Зограф* 24, 1995, 39–51.
- Расолкоска-Николовска, Загорка. „Најстарата фреска во црквата Свети Георги во Горни Козјак, во близина на Штип“, у: *На џрајовима Војислава Ј. Ђурића*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2011, 15–21.
- Расолкоска-Николовска, Загорка. „Црквата Свети Георги кај Горни Козјак, Штипско (Македонија)“, у: *Ниш и Византија* 13, Град Ниш итд., Ниш, 2015, 301–313.
- Смолчић-Макуљевић, Светлана. *Манасџир Трескавац*, Универзитет Метрополитан, Београд, 2013.
- Стародубцев, Татјана. *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића, књије I и II*, Институт за историју уметности, Филозофски факултет, Београд, 2016.
- Фрфулановић, Драгана. *Живоиис наоса Бојородичине цркве у Доњој Каменици* (магистарски рад), Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2015.

**REPRESENTATIONS OF NOBLEWOMEN IN SERBIAN WALL PAINTING
OF THE NEMANJIĆ PERIOD**

SUMMARY

The results of research and the analysis of representations of noblewomen in Serbian wall painting of the Nemanjić period – twelve aristocratic family portraits – have shown that, in the predominant number of cases, they were depicted with their husbands and children, in different parts of the church, in the narthex and the nave, or on the church façades, in both the lower and the higher painted zones. Observed on the whole, the position of the figures, the movements of the bodies and arms on the portraits of noblewomen is similar to the positions in which their husbands were depicted. They were painted frontally, turned slightly to the left or right or in semi-profile, most often with one or both hands raised in prayer. And, while only some of the Serbian noblemen were depicted with circlets on their heads, noblewomen were most often portrayed wearing a crown, a circlet, a počelica (worn across the forehead), or a kerchief around the head and neck in different ways. The surviving examples indicate the existence of significant differences in the appearance, models and ornaments on the robes of noblewomen and some of their family members. The dress of noblewomen mainly consisted of undergarment, an outer dress and the mantle worn over them. The differences in the appearance of the garment of noblewomen and their husbands, apart from the presence of a belt at the waist on the men's and its absence on the women's robes almost as a rule, is observed in their length, since the men's robes are always shorter than the women's. Consequently, with all these details, the portraits of noblewomen in the Serbian art of the Nemanjić period represent a first-rate document about their physical appearance, names and titles. At the same time, they are an unavoidable source for studying the insignia, jewellery and aristocratic attire of that period.

Key words: Representations of noblewomen, female aristocratic costume, aristocratic jewellery, Serbian paintings of the nobility in the Nemanjić period.

Сл. 1 Војводица Владислава, Богородичина црква у Кучевишту (И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд, 1994, 116, црт. 35)

Fig. 1 *Voivoditsa Vladislava*, Church of the Mother of God in Kučevište (И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице у доба Немањића*, Београд, 1994, 116, drawing 35)

Сл. 2 Жупаница Струја, Благовештенска црква у Карану (фото: И. М. Ђорђевић)

Fig. 2 *Županica Struja*, Church of the Annunciation in Karan (photo: I. M. Đorđević)

Сл. 3 Деспотица Ана Марија, Свети арханђел Михаило у Леснову (фото: И. М. Ђорђевић)

Fig. 3 *Despotissa Ana Maria*, Holy Archangel Michael in Lesnovo (photo: I. M. Đorđević)

Сл. 4 Портрет тепчине, западна фасада параклиса у Трескавцу (фото: Татјана Стародубцев)

Fig. 4 Portrait of a *tepčina*, western façade of the parekklesion in Treskavac (photo: Tatjana Starodubcev)

Сл. 5 Властелинка Доја, Свети Јован Богослов у Земену (Л. Мавродинова, *Земенскаја црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија, 1980, 134, сл. 83)

Fig. 5 The noblewoman Doja, St. John the Theologian in Zemen (Л. Мавродинова, *Земенскаја црква. Историја, архитектура, живопис*, Софија, 1980, 134, fig. 83)

Сл. 6 Киторска композиција, Свети Никола у Псачи (Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић и Д. Поповић, Београд, 2016, 114, сл. 88)

Fig. 6 *Ktitor's composition*, St. Nicholas in Psača (Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ed. Д. Војводић and Д. Поповић, Београд, 2016, 114, fig. 88)

Сл. 7 Кесарица Кали, Богородичина црква на острву Мали Град на Преспи (фото: И. М. Ђорђевић)

Fig. 7 *Kaisarissa Kali*, Church of the Mother of God on the island of Mali Grad on Lake Prespa (photo: I. M. Đorđević)

